

Əlyazması hüququnda

GÜLBƏNİZ HACIBABA qızı MEHDİYEVA

**MUSA KALANKATUKLUNUN “ALBAN TARİXİ”
ƏSƏRİNİN ONOMASTİK LEKSİKASI**

5706.01-Azərbaycan dili

**Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi
dərəcəsi almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiyanın**

A V T O R E F E R A T I

BAKI – 2017

Dissertasiya Bakı Slavyan Universitetinin Türkologiya kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: **Qəzənfər Şirin oğlu Kazımov**
Əməkdar elm xadimi,
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Opponentlər: **Qara İbrahim oğlu Məşədiyev**
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Reyhan Yusif qızı Həbibli
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Aparıcı təşkilat: **Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti**
Müasir Azərbaycan dili kafedrası

Müdafiə “ _____ ” _____ 2018-ci ildə saat _____-da Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun nəzdində filologiya üzrə elmlər doktoru və filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim olunan dissertasiyaların müdafiəsini keçirən Dissertasiya Şurasının D.01.141 iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: Bakı, AZ 1143, H.Cavid prospekti, 115, V mərtəbə, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu.

Dissertasiya ilə AMEA-nın Mərkəzi Elmi kitabxanasında tanış olmaq olar.

Avtoreferat “ _____ ” _____ 2017-ci ildə göndərilmişdir.

Dissertasiya Şurasının elmi katibi
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent:

S.Y.MƏMMƏDOVA

İŞİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı. Ən qədim dövrlərdən bu günümüzə gəlib çıxmış yazılı mənbələr dilimizin və xalqımızın tarixini müasirləşdirmək istəyənlərə qarşı durmaq onun etnik kökünü müəyyənləşdirmək, ən əsası isə dilimizin fonetik, leksik və qrammatik sistemini tarixi yöndə araşdırmaq baxımından çox böyük əhəmiyyətə malikdir. Bu səbəbdən də dünyanın ən qiymətli yazılı mənbələrindən biri kimi erkən orta əsr elmi təfəkkürünün məhsulu olan Musa Kalankatuklunun «Alban tarixi» tədqiqatçıların diqqət mərkəzində olmuş və hələ keçən əsrlərdən, xüsusilə türkoloqların tədqiqat obyektinə çevrilmişdir. Əsərin dil materiallarından nümunə kimi geniş istifadə edilmiş bəzi hissələri rus, alman və ingilis dillərinə tərcümə olunmuşdur. «Alban tarixi»nin elmi əhəmiyyətini nəzərə alan bir çox mütəxəssislərimizin abidənin araşdırılmasının vacibliyini vurğulamasına baxmayaraq, böyük elmi, ədəbi-bədii dəyər daşıyan, zəngin lüğət tərkibi ilə ümumtürk dilinin xəzinəsi olan bu yazılı məxəz hələ də lazımi şəkildə tədqiq edilməmişdir.

Bu gün yazılı abidənin öyrənilməsi ilə bağlı həllini gözləyən problemlər çoxdur. Birinci problem mənbənin dili ilə bağlıdır. Belə ki, Strabonun «Albaniya ərazisində müxtəlif dillərdə danışan iyirmi altı tayfa olmuşdur» məlumatı və bizə gəlib çatmış nüsxənin qədim erməni qrafikası ilə erməni dilində yazılması onun kimə mənsubluğunun müəyyənləşdirilməsində saysız-hesabsız mübahisələr yaratmışdır. Əsərdə nümunə kimi verilmiş Dəvdəyin şeiri Tərtər çayına atılan və odda yandırılan nüsxələrin içərisində əsərin digər nüsxəsinin (yəni əsli) də olması fikrini söyləməyə əsas verir. Çünki bizə Dəvdəyin şeirinin yalnız adı çəkilən mənbədəki qrabarca tərcüməsi çatmışdır. Şeirin misralarındakı birinci sözlər əlifba sırası ilə düzülmüşdür.

İkinci problem buradakı onomastik vahidlərin öyrənilməsi ilə bağlıdır. Bu məsələnin indiyə qədər nə türkoloqlar, nə də onomoloqlar tərəfindən dərin-dən araşdırılmaması keçmiş sovetlər birliyində ermənipərəst tarixçilərə əsərin erməni dilində yazıldığını əsas götürərək onu erməni tarixi ilə bağlamağa və ermənilərin mənbədə göstərilən ərazilərin qədim sakinləri olduğunu iddia etməyə imkan vermişdir. Mənbədəki adların öyrənilməsi qədim türkün mifoloji, etnoqrafik, dini, psixoloji, siyasi, tarixi bilgilərinə bələdçilik etməklə yanaşı, həm də nəticə etibarilə bütün bu sahələr haqqında yeni biliklər verir. Digər tərəfdən, əsər Azərbaycanın X əsrə qədərki vəziyyəti barədə fikir söyləməyə imkan verən, bəlkə də, yeganə yerli mənbədir.

«Alban tarixi» əsərində mənbənin leksik və qrammatik xüsusiyyətlərinin müqayisəli şəkildə təhlili çox əhəmiyyətlidir və o dövr Azərbaycan dili haqqında düzgün elmi nəticələr əldə etməyə kömək edər. Digər tərəfdən, abidə

VII yüzilliyə qədərki üslublar, ələxsus da elmi üslub, onun xüsusiyyətləri haqqında məlumat verməyə imkan verir. Ən nəhayət, “Alban tarixi” əsərinə əsaslanıb Albaniya ərazisində gedən etnolinqvistik proseslərin mahiyyətini dərinlən öyrənməklə Azərbaycan xalqının və ümumxalq Azərbaycan dilinin təşəkkülü barədə qiymətli söz demək mümkündür.

Tədqiqatın məqsədi və vəzifələri. Dissertasiyanın əsas vəzifəsi müxtəlif tədqiqat metodlarını tətbiq etməklə tarixi abidədən toplanmış onomastik vahidlərin düzgün leksik-semantik, etimoloji izahını vermək, türk mənşəli onomastik vahidləri qruplaşdıraraq abidənin qədim türk xalq, tayfa və qəbilələri haqqında bir mənbə olduğunu sübut etməkdir. Qarşıya qoyulmuş məqsədə çatmaq üçün aşağıdakı vəzifələr müəyyənləşdirilmişdir.

1) Musa Kalankatuklunun «Alban tarixi» əsəri ilə bağlı tədqiqatları yenidən nəzərdən keçirərək təhlilini vermək;

2) Mənbənin müxtəlif tarixlərdə nəşr edilmiş mövcud tərcümə və nəşrlərini müqayisəli şəkildə nəzərdən keçirərək aralarındakı fərqləri aşkarlamaq;

3) Mənbənin yazıldığı dövrdə IV əsrdə Qafqaz Albaniyasının dil mənzərəsinin müxtəlif tarixi sənədlərə və tədqiqatlara əsasən təsvirini vermək;

4) Mənbənin mənası əlifbada yazıldığını müəyyənləşdirmək məqsədilə onun yazıldığı mənbədə verilən məlumatlar əsasında təhlil etmək;

5) Musa Kalankatuklunun «Alban tarixi» əsərindəki toponimləri toplayaraq iki qrupda–türk mənşəli və xarici toponimlər adı ilə araşdırmaq;

6) Mənbədən toplanmış oronim, hidronim və ktematonimləri də araşdırmaya cəlb etmək;

7) Onomastik vahidləri tədqiq edərkən onların ilkin variantını bərpa etmək, təhrifləri araşdırmaq;

8) Onomastik vahidlərin mənbədə işlədilmə yerini dəqiqləşdirmək;

9) Abidədəki onomastik vahidləri yeri gəldikcə müxtəlif tarixi mənbələr, həmçinin “Orxon-Yenisey” abidələri və “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanındakı adlarla müqayisə etmək;

10) Onomastik vahidlərin yaranmasında iştirak edən apelyativlərin mənasını, arxaikliyini, müasir türk dillərində işləkliyini dəqiqləşdirmək;

11) Abidədəki antroponimləri isə qadın və kişi adlarına ayıraraq leksik-semantik və etimoloji cəhətdən təhlil etmək;

12) Abidədəki antroponimləri isə qadın və kişi adlarına ayıraraq leksik-semantik və etimoloji cəhətdən təhlil etmək;

13) Əldə edilən nəticələri tutuşdurma müqayisə metodu vasitəsilə yoxlamaq;

14) Dissertasiya işi mövzusunun nəzəri məsələlərini, mühüm müddəalarını tədqiqatın əsas bölmələrində tam əhatə etmək;

15) Araşdırılan mövzu ilə bağlı erkən orta əsrlərə aid dövlət sənədləri, Azərbaycanın görkəmli tarixçi-dilçilərinin düşüncələri, klassik və müasir alimlərin fikirlərini yeri gəldikcə dissertasiyada istifadə etmək;

16) Dissertasiya işində mövzunun ardıcıl, sistemli şərhini vermək, ümumiləşdirmələr aparmaq, nəticələr və elmi yenilik üzə çıxarmaq, təkliflər və tövsiyələr vermək;

17) Dissertasiyada istifadə edilmiş ədəbiyyatla real vəziyyəti əks etdirmək;

Tədqiqatın metod və mənbələri. Tədqiqatın obyektı Musa Kalankatuklunun «Alban tarixi» əsəri və buradakı onomastik vahidlərdir. Dissertasiya işinin yazılmasında təsviri, tarixi-müqayisəli və müqayisəli-tutuşdurma metodlarından istifadə edilmişdir. Tədqiqat sinxron və diaxron istiqamətlərdə aparılmışdır. Əsərdə toplanmış faktların təhlili və izahı zamanı qədim yazılı abidələrə, mənbələrə, lüğət və dialektoloji materiallara müraciət olunmuşdur.

Tədqiqatın elmi yeniliyi onunla müəyyənləşir ki, ilk dəfə olaraq mənbənin müxtəlif tarixlərdə nəşr edilmiş mövcud tərcümə və nəşrləri müqayisəli şəkildə nəzərdən keçirərək aralarındakı fərqlər aşkarlanmışdır. Mənbənin yazıldığı dövrün dil mənzərəsi müxtəlif tarixi sənədlərə və tədqiqatlara əsasən təsvir edilmişdir. Bundan başqa, onun ilk dəfə hansı əlifbada yazıldığını müəyyənləşdirmək üçün əlifbalar mənbədəki məlumatlar əsasında təhlil olunmuşdur.

Buradakı onomastik vahidlər ilk dəfə kompleks şəkildə linqvistik tədqiqata cəlb olunmuşdur.

Dissertasiyanın nəzəri və praktik əhəmiyyəti. Dissertasiya işi M.Kalankatuklunun «Alban tarixi» ilə bağlı yazılmış elmi araşdırmaların davamıdır və bu tədqiqat mənbənin milli mənsubluğu probleminin həllinə imkan verir.

Dissertasiya işinin nəzəri əhəmiyyəti ondadır ki, onun nəticələrindən türk dillərinin öyrənilməsində mənbə ilə bağlı elmi əsərlərin yazılmasında, Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası ilə bağlı tədqiqatların aparılmasında, qədim Azərbaycan onomastikasının öyrənilməsində istifadə edilə bilər. İşin praktik əhəmiyyəti müqayisəli lüğətlərin tərtibində, məktəblərin filologiya fakültələrində aparılan xüsusi kurs və seminarlarda, dərslük, metodik və dərş vəsaitlərinin hazırlanmasında istifadə oluna bilməsindədir.

Tədqiqatın nəzəri və metodoloji əsası. Dissertasiyanın yazılması zamanı əsas mənbə Musa Kalankatuklunun «Alban tarixi» əsəri olmuşdur. Mənbənin tədqiqat zamanı ümumi dilçilik, türkologiya, onomastika və tarix

sahəsindəki Azərbaycan (Z.Bünyadov, M.Vəliyev-Baharlı, B.Budaqov, Q.Qeybullayev, S.Mollazadə, T.Hacıyev, K.Vəliyev, R.Məhərrəmova, A.Axundov, R.Yüzbaşov, Y.Yusifov, S.Sədiyev, Ə.Hüseynzadə, Ə.Əliyev, V.Əliyev, Q.Voroşil, K.Əliyev, T.Əhmədov Q.Kazımov, Q.Məşədiyev, L.Quliyeva, M.Məmmədov, Ə.Cavadov, Q.Abdullayeva, Ə.Tarıverdiyev, və b), rus və Avropa alimlərinin qiymətli və obyektiv tədqiqatlarını, ən vacib nəzəri araşdırma və elmi müddəalarını əsas götürmüş, dil və dilçilik haqqında ən sanballı və mötəbər sayılan elmi mülahizə və təlimlərə istinad edilmişdir. Bu mənbələrə Z.İ.Yampolskinin “b.e.ə III-I əsrlərdə Qədim Albaniya”, O.Ş.İsmizadənin “Yaloylutəpə mədəniyyəti”, F.Məmmədovanın “Musa Kalankatuklunun «Alban tarixi» ilk orta əsrlər Albaniyasının ictimai quruluşuna dair mənbə kimi”, R.Vahidovun “Qədim Mingəçevir”, “Qafqaz Albaniyasında incəsənət”, A.Rzayevanın “Amaras Ağoğlan”, R.Göyüşovun “Qafqaz Albaniyasında xristianlıq”, “Qafqaz Albaniyasının etnik tərkibi”, Q.Qeybullayevin “Azərbaycan türklərinin təşəkkülü tarixindən”, “Qarabağın etnik siyasi tarixinə dair”, Q.Kazımovun “Azərbaycan dilinin tarixi”, Ə.S.Sumbatzadənin “Azərbaycanlılar-etnoqez və xalqın formalaşması” kimi əsərləri və s. daxildir.

Tədqiqatın aprobasiyası. Əsər Bakı Slavyan Universitetinin Türko-
logiya kafedrasında hazırlanmışdır. Dissertasiya mövzusu ilə əlaqədar müəllifin 14 məqaləsi çap olunmuşdur.

Dissertasiyanın strukturu. Dissertasiya giriş, üç fəsil, nəticə, sözlük və istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. Hər fəsil öz növbəsində ayrı-ayrı yarım fəsillərə bölünür.

DİSSERTASIYANIN MƏZMUNU

Dissertasiyanın “**Giriş**” hissəsində mövzunun aktuallığı əsaslandırılır, işin məqsəd və vəzifələri, obyekt, mənbələri aydınlaşdırılır, mövzunun elmi yeniliyi, nəzəri və praktik əhəmiyyəti qeyd olunur, müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar verilir. Dissertasiyanın I fəslində “**Musa Kalankatuklunun “Alban tarixi”** əsəri adlanır. Fəslin birinci yarımbaşlığı isə belə adlanır: “**Alban tarixi**” əsərinin tərcüməsi nəşri və tədqiqi tarixindən”

Hələ XIX yüzilliyin ortalarından M. Kalankatuklunun “Alban tarixi” əsərinin nəşri və tərcüməsi ilə bağlı çoxsaylı monoqrafiya və məqalə çap olunmağa başlamış və bu günə qədər də davam etməkdədir. Lakin orijinal mətnin olmaması araşdırmalar zamanı bir çox sualları cavabsız qoymuş, onları cavablandırmaqdan ötrü abidənin daha dərinə təhlili vacib problem kimi qarşıya qoyulmuşdur. K.Patkanovun söylədiyinə görə, Eçmiədzin kitabxanasında yerləşdirilmiş “Aqvan tarixi”nin iki nüsxədən ibarət olması haqqında məlumata abidənin 330-cu səhifəsində rast gəlinir. Nüsxələrdən

birincisinin halqavari və daha böyük hərflərlə 1279-cu və 1311-ci illər arası manuskriptin sonuna yaxın bir zamanda yazılmış olduğu bəlli olur. Digər nüsxə isə adi şriftlə yazılmış və bu nüsxədə 1675-ci ildə vəfat etmiş III Pyotra qədər bütün Aqvan patriarxlarının adları sadalanmışdır. İ.Şaxatuni şəxsən özü üçün köçürdüyü ayrıca nüsxəni sonradan Elmlər Akademiyasının xahişi ilə 1841-ci ildə Peterburqa göndərmişdir. Akademiyanın qərarı ilə bu müəssisənin özü üçün əsl tərcümə mətninin üzərində əksi, nüsxəsi çıxarılır¹.

Məlumdur ki, ilk dəfə bu abidə ilə fransız ermənişünası Ejen Bore (Eugene Bore) maraqlanmışdır. O, 1838-ci ildə Ermənistanı səyahətə çıxaraq bir müddət Eçmiədzində qalmışdır. Ejen Bore buradakı monastrın kitabxanaçısı olan arxiyepiskop İoann Şaxatunyantsdan qədim abidənin “Aluank ölkəsinin tarixi” başlığı ilə adlandırılmış əl yazısının olduğunu öyrənmiş və onun nüsxəsini istəmişdir. İ.Şaxatunyants onun xahişini yerinə yetirmiş və Ejen Bore Kalankatuklunun «Alban tarixi» əsərini özü ilə Parisə aparmışdır. Fransaya qayıtdıqdan sonra o, əsərdən ayrı-ayrı hissələri fransız dilinə tərcümə etmiş və 1846-cı ildə “Univers Catholique” jurnalında nəşr etdirmişdir². Bir müddət sonra isə tərcümə olunmuş parçalar Vivyen Sen-Martenin izahı ilə birlikdə yenidən nəşr olunmuşdur³. İki ildən sonra isə “Aluank ölkəsinin tarixi” əsərindən ayrı-ayrı parçalar M. Brosse tərəfindən fransız dilinə tərcümə edilib və Peterburqda çap olunub⁴. O zamandan başlayaraq abidəyə ildən-ilə maraq artmış, yeni əlyazmalar araşdırılmış, onların üzərindən nüsxələr çıxarılmışdır. Moskvada və Parisdə eyni vaxtda (alban dilindən qədim erməni dilinə tərcümə olunmuş) abidənin qədim erməni dilində olan mətni nəşr olunmuşdur. Hələ mətnin Parisdə və Moskvada çap olunan (1853-cü ildə) nəşrlərinə qədər İstanbulda gündəlik nəşr olunan “Noev qolub” qəzetində Dəvtək Kertolun məşhur knyaz Cavanşirin ölümünə həsr olunmuş “Ağı” şeiri bütövlükdə nəşr edilmişdir. “Ağı”nın əsasını təşkil edən II qrup əlyazmaları tapılmadığından göstərilən nəşrlərdə verilməmişdir.

«Alban tarixi» əsərinin rus dilinə ilk tərcüməsi İmperator Elmlər Akademiyası tərəfindən o zaman elm aləminə təzəcə qədəm qoymuş K.Patkanyana tapşırılmışdır. Tərcümə “X əsr tarixçisi Musa Kalankatuklunun “Ağvan tarixi” adı ilə 1861-ci ildə işıq üzü gördü. XIX əsrin sonlarında ayrı-ayrı fəsilələr Y.Manandyan və bəzi hissələr isə Y.Markvart tərəfindən alman dilinə tərcümə

¹ Каганкатвацци Моисей. История Агвань. Мойсей Каганкатвацци, писатель X в. Перевод с армянского К. Патканова, Санкт-Петербургъ. 1861, s. 14

² Каланкатуатци М. История страны Алуанк, перевод с древне армянского предисловие и комментарии Ш.В.Смбатьяна, Издательство АН Армянского ССР, Ереван, 1984, s. 59

³ Каланкатуатци М. История страны Алуанк, перевод с древне армянского предисловие и комментарии Ш.В.Смбатьяна, Издательство АН Армянского ССР, Ереван, 1984, s.61

⁴ Կենә orada, s.62

olundu. Əsərin sonrakı tərcümləri XX əsrin ortalarına təsadüf edir. 1961-ci ildə Ç.Dovset tərəfindən “Aluank ölkəsinin tarixi” ingilis dilinə 1969-cu ildə yeni erməni dilinə, 1974-cü ildə Palom Salmaşi tərəfindən ikinci kitabın XVI və XVII fəsiləri macar dilinə tərcümə edilmişdir¹.

Əsərin qədim erməni dilindən rus dilinə tərcüməsi haqqında K.Patkanyan girişdə yazırdı: “Uzun müddət fikir bitkinliyinə nail olmaqdan ötrü sözlərin çatışmaması, daimi pleonazmlar, feillərin buraxılması – bütün bunlar hamısı Şərqi möcüzəsi olan bu əsərin Avropa dillərinə tərcüməsini çətinləşdirib. Əsər köçürülən zaman edilən təhriflərdən və əsərdə başa düşülməyən qaranlıq məqamlardan hələ söz açmırıq”². Yenə orada əsərin 14 və 15-ci səhifələrində bir neçə sözə rast gəlirik ki, Patkanyan bu sözlərin tərcüməsini verməmiş, əksinə aşkar yazmışdır ki, bu söz başa düşülmür.

Tədqiqatçılar K.Patkanyana məlum olmayan sözləri qədim erməni mənşəli sözlər deyil, məhz bu dilə qarqar dilindən tərcümə zamanı keçmiş sözlər hesab edirlər. Onların fikrincə, tərcüməçi nə alban dilini, nə də qrabarı qədərincə bilirmiş³. Bununla da, belə nəticəyə gəlirik ki, K.Patkanyanın tərcüməsi o qədər də dəqiq deyil. Bir sıra səhvlərlə yanaşı, tərcüməçi qədim abidənin adını da təhrif etmiş “Alban tarixi”ni erməniləşdirib “Ağvanq tarixi” şəklinə salmışdır. Ümumiyyətlə, «Alban tarixi» əsəri erməni əlyazmalarında müxtəlif başlıqlarla verilmişdir: “Aluank ölkəsinin tarix kitabı”, “Aluank ölkəsinin tarixi haqqında”, “Şərqi Aluank vilayətinin tarixi”, “Aluank (ölkəsinin) tarixi” və s.“Alban” sözünün səslənməsinə görə çoxvariantlı olması da diqqəti cəlb edir. Fikrimizcə, *Alban* sözü *Alpan*, *Ağvan*, *Alvan*, *Aluan* müxtəlifliyinə baxmayaraq eyni mənanı bildirir.

Əsəri qədim erməni dilindən rus dilinə sonuncu dəfə 1984-cü ildə Ş.V.Smbatyan tərcümə etmişdir. XIX əsrin ortalarından başlayaraq abidə ilə bağlı yaranan suallara cavab məqsədi ilə çox saylı axtarışlar və məqalələr dərc olunmağa başlamışdır. Abidənin Mətindarəndə yerləşən Mesrop Maştots adına qədim Əlyazmalar İnstitutunda on bir əlyazması qorunub saxlanılmışdır. Hazırkı tərcümə bu əlyazmaların elmi-tənqidi mətni əsasında V. Arakilyan tərəfindən nəşr edilmişdir.

Məlumdur ki, hər bir tərcüməçi fərdi dünyagörüşü, özünəməxsus üslubu və biliyinə görə tərcümələr edir. Əgər tərcüməçi ermənilərdisə, deməli, əsərə

¹ Миллер Б.В. К вопросу о языке населения Азербайджана до отречения этой области, Уч. зап. ИЭНК, выпуск 1, Москва, 1930, s. 17

² Каганкатвацци Моисей. История Агвань. Моисей Каганкатвацци, писатель X в. Перевод с армянского К. Патканова, Санкт-Петербург. 1861, s.12

³ Миллер Б.В. К вопросу о языке населения Азербайджана до отречения этой области, Уч. зап. ИЭНК, выпуск 1, Москва, 1930, s. 19

müdaxilənin olunması qaçılmazdır. Buna misal olaraq S.V.Smbatyanın bu sözlərini yada salmaq istəyirik: “ Mətnə təhrif olunmuş və anlaşılmayan parçaları, yaxud hissələri qədim erməni tarixçiləri olan Movses Xorenasi, Yelişə, Uxtanes, Stepannos Orbəliyan və başqalarının əsərləri, Maştosun “Göndərişlər kitabı” ilə tutuşdurmaqla lazımi düzəlişlər edilmiş və mətn korrektə olunmuşdur. Bu düzəlişlərin sayəsində abidənin ilk oxunuşunu bərpa etmək mümkün olmuşdur”.¹Düşünürük ki, abidə Ş.V.Smbatyanın əlinə alban dilində keçsəydi, o isə tərcümə zamanı qədim türk dilinə müraciət etsəydi, mətnlər normal vəziyyətdə tərcümə edilmiş olardı.

M. Kalankatuklunun “Alban tarixi” əsəri bir çox dünya tərcüməçiləri tərəfindən müxtəlif dillərə tərcümə olunmuşdur. Hər tərcümədə də fonetik təhriflər, sözlərin formaca və mənaca dəyişilməsi, mətnə əlavələr edilməsi aydın nəzərə çarpır. Yəqin ki, bu qədim abidənin ilk oxucusu və tərcüməçisi biz özümüz, azərbaycanlılar olsaydıq, əcdadlarımız haqqında kifayət qədər məlumatımız olardı.

Mxitar Qoşun “Alban salnaməsi” akademik Z.Bünyadovun əvəzsiz əməyi nəticəsində 1960-cı ildə tərcümə olunmuş və “Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının Xəbərləri”ndə nəşr edilmişdir². Musa Kalankatuklunun «Alban tarixi» əsəri isə 1993-cü ildə Azərbaycan dilinə tərcümə edilmişdir.

Fəslin ikinci yarımbaşlığı **“Qafqaz Albaniyası dövründə dil mənzərəsi”** adlanır. Tarixçilər Albaniyanın yaranmasını e.ə IV əsrə aid edirlər. Bu haqda ilk məlumatı Arrian (II əsr) vermişdir. Albaniyanın paytaxtı əvvəllər Qəbələ (Yunan mənbələrində Kabalaka), sonralar Bərdə, erməni mənbələrinə görə isə Partav şəhəri olmuşdur³. Q.Voroşil isə bu mənzərəni belə təsvir edir. “...331-ci il oktyabrın 1-də Babilistanın Atarı düzənliyindəki Qavqamel kəndində qədim İran imperiyasının taleyi həll olunan gündə şahənşah III Daranın qvardiyasında Aran döyüşçüləri də var idi”⁴. Deməli, e.ə. IV əsrdə artıq mövcud olan Albaniyanın sakinləri müharibələrdə iştirak edir və qədim antik tarixçilərin əsərlərində adları çəkilirdi. “...Eramızdan əvvəl 486-cı və 331-ci illərdə Arranda dövlət var idi, əks təqdirdə bu ölkənin İran imperiyasında xüsusi imtiyazlara malik nizami ordusu olmazdı”⁵. Yeri gəlmişkən “Qavqamel” sözünün etimologiyası haqqında bəzi məsələlərə diqqət yetirmək istərdik. Fikrimizcə, Qavqamel “Qavqa-kavqa”-dava, savaş, “mel/mil”-mil, düzənlik

¹ Каганкатвацци Моисей. История Агвань. Мойсей Каганкатвацци, писатель X в. Перевод с армянского К. Патканова, Санкт-Петербургъ. 1861, s. 20

² Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının Xəbərləri, İctimai elmlər seriyası, №3, 1960, s. 37-42

³Kazımov Q. Azərbaycan dilinin tarixi, Bakı, Təhsil, 2003, s. 37

⁴ Qukasyan V. Qafqaz Albaniyası, Bakı, “Öyrətmən”, 1993, s.15

⁵ Yəne orada, s.17

anlamındadır. Düşünürük ki, bu kəndin adı orda baş vermiş hadisədən sonra qoyulmuşdur. Yəni kəndin adı vuruşdan sonra Kavqa sözündən götürülmüş ola bilər.

Musa Kalankatuklu tərəfindən yazılmış “Alban tarixi” əsəri Azərbaycanın VII-IX əsrlərdəki vəziyyətinə dair yeganə yerli mənbə sayıla bilər. Əsərdə VII əsrə aid hadisələr nəql edilir. K.P.Patkanyanın etdiyi tərcümədə müəllif göstərir ki, “Tarix”in ən qədim əlyazması 1279-cu ilə aiddir¹.

VII yüzillikdə Albaniyada Bərdə yaxınlığında olan Kalankatuk kəndində doğulmuş Musa Kalankatuklu “Alban tarixi”nin birinci hissəsini yazıb. O zaman Albaniya poeziya, memarlıq, incəsənətin bir çox sahələri inkişaf etmişdi. Artıq Albaniya şairi Dəvtək tanınmışdı. O, Alban knyazı Cavanşirin ölümünə həsr olunmuş mərsiyə tərzində şeir yazmışdı.

Tarixdən gətirdiyimiz faktlara əsasən deyə bilərik ki, Albaniya e.ə. III əsrdən bizim eranın VIII əsrinə qədər ərazi bütövlüyünü və siyasi baxımdan vahid dövlət qurumunu qoruyub saxlamışdır. Şübhəsizki, bu dövrdə yazılan ədəbiyyat, yazılı əsərlər əlbəttə Alban dilində olmalı idi².

Ş.V.Smbatyan tərcümə etdiyi “Albaniya tarixi” əsərinin müqəddiməsinə verdiyi izahda yazır: Ter-Qriqoryan T.İ. “Albaniya tarixi”nin iki müəllifi olduğunu söyləyir: “...ilk iki hissənin müəllifi olan Movses Kaqanqatvatsi, biri də ona III hissəni əlavə edən Movses Dasxurantsidir”³. Yampolski Z.İ. mənbədən: “bu sözləri yazan mən Adrian siz oxuculardan xahiş edirəm ki, mən həqiqi xatırlayasınız” məlumatına əsaslanaraq belə nəticəyə gəlir ki, Adrian “Albaniya tarixi”nin müəlliflərindən biridir⁴. Lakin bu mülahizə qədərincə sübutu olmayan fikirdir və Adrian əsərin müəllifi yox, surətçıxaranı ola bilərdi. Deməli, VII əsrin nadir incisi olan “Albaniya tarixi” əsərinin iki müəllifi olmuşdur. Musa Kalankatuklu Kalankatuk kəndindən, Dasxorenli Musa isə Dasxoren kəndindən olmuşdur. İlk dəfə Kalankatuklunu “Tarix”in müəllifi adlandıran Mxitar Ayrivantsi olmuşdur. Həm Mxitar Ayrivantsi, həm də ondan sonra gələn müəlliflər Kalankatuklunu “Tarix”in üç hissəsinin də müəllifi hesab edirlər.

XIII əsr Gəncədə yaşamış Kirakos Qanzaketsinin verdiyi məlumata görə, “erməni dilini yalnız Alban “rəislərinin” əksəriyyəti, yəni zadəganlar bilir və bu dildə danışır. Arran əhalisinin hamısı erməni dilini bilmir və öz ana

¹ Bünyadov Z. Azərbaycan tarixi VII-IX əsrlərdə. Bakı, Azərənəşr, 1989, s. 27

² Мамедова Ф. Политическая история и география Кавказской Албании, АГТ, Баку, 1993, s.106

³ Каланкатуатци М. История страны Алуанк, перевод с древне армянского предисловие и комментарии Ш.В.Смбатяна, Издательство АН Армянского ССР, Ереван, 1984, s.90

⁴ Ямпольский З.И. Древняя Албания III-I вв. до н. э. Изд. Баку, 1962, s. 150

dilində danışırды”¹. Bu bərədə, yəni ayrıca alban dilinin olması haqqında antik dövür müəllifləri Strabon, İppolit Kimski, Kalankaytuklu Musa, Koryun, Sebeos, Xorenasi, Zaxari Ritor, Etum və ərəb müəllifləri də məlumat vermişlər².

Düşünürük ki, X əsrdən sonra alban dili tədricən yox olmağa başlasa belə, dilin tam itməsi inandırıcı deyil. Nəsildən nəslə ötürülən dilin qatlarındakı sözlər və morfemlərdən mütləq bir iz qalmalıdır.

Fəslin III yarımbaşlığı “**M. Kalankatuklunun “Alban tarixi” əsərində əlifba məsələləri**” adlanan üçüncü ikinci yarımbaşlığı Alban yazısına həsr olunmuşdur.

Azərbaycan xalqı tarixi inkişaf prosesində bir neçə əlifbadan istifadə etmişdir. Elmə maraqlı məqamlardan biri də xalqın bu əlifbalardan sistemli yazı şəklində istifadə etməsidir. Alban əlifbasının yaranışı da bu dövür təsadüf etmişdir.

I əsrə qədər, yəni xristianlıq qəbul edilənədək və Albaniyada dövür dininə çevrilənədək albanların öz yazısı olmuşdur. Antik müəlliflərin məlumatlarına görə, albanlar e.ə. I əsrdən başlayaraq yazılarından istifadə edirdilər. Bir tarixi faktı diqqətə çatdırmaq ki, (e.ə. I əsrdə), Alban hökmdarı Oroyz Pompeyə məktub göndərmişdi. V əsrin başlanğıcında arami qrafikası əsasında alban yazısı-əlifbası təkmilləşdirildi. Təkmilləşdirilmiş 52 fonemli alban əlifbası fişlılı və boğaz səslərilə zəngin idi. V əsr erməni müəlliflərinin özlərinin etiraf etdiyi kimi, “alban dili” ermənilər üçün “yad” idi. Alban yazısının çiçəklənmə dövürü V-VI yüzilliklər sayılır. Ə.S.Sumbatzadə göstərir ki, “V əsrin sonu, VI əsrin əvvəlində albanlar öz yazılarından artıq beynəlxalq yazışmalarda da istifadə edirdilər”³. K.V.Trever yazır ki, V əsrin başlanğıcında Albaniyada artıq hansısa köhnə bir əlifba vardı ki, onu Maştots “təzələdi”⁴. Deməli,qədim alban əlifbası var idi. Lakin alban əlifbasının nə zaman və kim tərəfindən yaradıldığı mübahisəli idi.

52 hərflə Alban əlifbasında 10 sait, 42 samit olmuşdur. Dövrümüze gəlib çatan tarixi məlumatlara əsasın V-VII əsrlərdə alban əlifbası geniş yayılmış və qədim Albaniyada mövcud olan məktəblərdə tədris edilmişdir. Məhz buna görə də o dövürdə yaşamış tarixi şəxsiyyətlər öz əsərlərini alban dilində yazıb

¹ Ганзакеции Киракос. История. Пер с др. армянского предисловие и комментарии Л.А. Ханларяна, Москва, Главная редакция восточной литературы издательства "Наука" Серия: Памятники письменности Востока 1976, s.94

²Bünyadov Z. Azərbaycan tarixi VII-IX əsrlərdə. Bakı, Azərmişr, 1989, s.110

³ Сумбатзаде А.С. Азербайджанцы - этногенез и формирование народа Баку, Элм, 1990, s.76

⁴ Тревер К.В. К изучению Кавказской Албании/Тез.докл. на пленар.засед. Конф. По археологии Кавказа. Ереван, окт.1956, Москва, s.27-28

yaratmışlar. "...Alban – türk dilinin daşıyıcıları olan alban etnosuna Alban dili doğma idi. Bu dildən həm də tayfalar arası ümumdənşiq dili kimi Qafqaz dillilər və İran dillilər də istifadə edirdi. Elə buna görə də, V əsrdə alban dilinin əlifbası yaradıldı. Albaniyada yazının yaranması isə ümumxalq alban dilinin artıq mövcud olması demək idi. Lakin bu ümumxalq dilin hansı qohum dillər əsasında yaranmasını biz dəqiq deyə bilmərik"¹.

Avropa alimlərinin fikrinə görə, alban əlifbası Albaniyada V əsrdən təxminən 300 il ömür sürmüşdür. VII əsrin ortalarından başlayaraq ərəb orduları Albaniyaya daxil olmuş, VIII əsrin 30-cu illərindən albanların ərəb xəlifəliyinə tabe edilmiş və o vaxtdan da ərəb əlifbasından istifadə edilməyə başlanmışdır².

Alban dilinin mövcudluğu haqda da mənbələrdə bir sıra məlumatlar var. Tədqiqatçılar müəyyənləşdirmişlər ki, uzun müddət elmi, bədii, publisistik əsərlər, kargüzərlıq sənədləri alban dilində yazılmışdır.

X əsrdə daxil olmaqla alban mənbələri başlanğıcdan alban dilində tərtib olunmuşdur. Bura alban dini rəvayətləri, ədəbiyyatı (aqrıofrafiya), məktub şəklində yazışmalar, kanon ədəbiyyatı, qərarlar, salnamələr daxildir³. Qeyd edilməlidir ki, alban əlifbası erməni əlifbasından fərqlidir. Hərflərin qrafik baxımdan quruluşu erməni əlifbasındakı hərflərin quruluşundan kəskin surətdə fərqlənir. Formaca fərqli olan bu qrafemlər sayca da bir-birinə uyğun gəlmir. Təqribən bu dövrlərdə yaranmış əlifbalar hansısa qədim bir əlifbaya əsaslanır. Yeri gəlmişkən, qeyd edək ki, Albaniya tarixinin tədqiqi üçün "Alban tarixi" əsəri yeganə qaynaq deyil. V əsrdə qəbul edilmiş "Ağuen qanunu", VII əsr alban Dəvdəyin "Böyük hökmdar Cavanşirin ölümünə ağ"ı, Nizami Gəncəvinin müasir və həmsəhərlisi olan Mxitar Qoşun və Kirakos Gəncəlinin əsərləri bu günəşli diyarın tarixini öyrənmək üçün yerli alban mənbələridir⁴.

Alban əlifbasını 1937-ci ildə İ.V.Abuladze XV əsr əlyazmalarını öyrənərkən 7117 saylı əlyazmada tapmışdır. Bundan az sonra T.İ.Ter-Qriqoryan daha iki (3124 və 2013) alban əlifbasına məxsus əlyazmanın siyahısını Mətindərəndə tədqiq edərək aşkara çıxardı⁵.

1948-52-ci illərdə Azərbaycanın Mingəçevir rayonunda qazıntı zamanı alban yazıları (kitabələri)üzə çıxarılmışdır. 1970-ci ildə isə Dağıstan MSSR-in Yuxarı Labko kəndində yastı daşın üzərində alban əlifbasının siyahısı

¹ Геюшев Р.Б. О Хотованском храме и его надписях. Изв. АН Азерб. ССР. Серия истории, философии и права.1972, №3, s.65-72

² Abdullayev Ə. Azərbaycan dili məsələləri, Bakı Universitetinin nəşriyyatı, Bakı, 1992, s.32

³ Геюшев Р.Б. О Хотованском храме и его надписях. Изв. АН Азерб. ССР. Серия истории, философии и права.1972, №3, 65-72

⁴ Qukasyan V. Qafqaz Albaniyası, Bakı, "Öyrətmən", 1993, s.15

⁵Bünyadov Z. Azərbaycan tarixi VII-IX əsrlərdə. Bakı, Azərneşr, 1989, s.106

tapılmışdır. Daşın bir tərəfində 25, o biri tərəfində 19 hərf vardır¹. Buna əsasən, belə nəticəyə gəlmək olar ki, alban dilinin yazısı V əsrə deyil, daha əvvəllərə aiddir.

Belə nəticəyə gəlmək olar ki, Alban əlibası və alban yazısı artıq III-IV əsrdən başlayaraq meydana gəlmiş, V əsrdə çiçəklənmə dövrünə qədəm qoymuşdur. Albanların doğma alban dilində fəaliyyət göstərən məktəbləri olmuş və bütün dövlət işləri məhz alban dilində görülmüşdür. Yalnız VIII əsrdən başlayaraq alban əlifbası tədricən dünya dil səhnəsini tərk etməyə başlamış və bu proses əsrlər ötdükcə davam etmişdir. Qədim Albaniya getdikcə doğma əlifbasından, ənənələrindən, mədəniyyətindən uzaqlanmışdır.

Dissertasiyanın II fəslı “**Musa Kalankatuklunun “Alban tarixi” əsərində antroponimlər**” adlanır. Fəslin birinci yarımbaşlığı “**M.Kalankatuklunun “Alban tarixi” əsərində qadın adları**” adlanır.

Bəzi tədqiqatçılar qədim türk antroponimləri arasında qadın adlarının mənbələrdə işlənməməsini, yaxud da çox az hallarda müşahidə olduğunu qeyd etmişlər. Amma bununla belə qədim türk qadın adlarına bir çox mənbələrdə olduğu kimi cüzi də olsa tədqiq olunan əbidədə də təsadüf olunur.

Taquhi- “Beləliklə, Taquhi İsanın ilahi və heç vaxt solmayan şəhidlər çələnginə sahib oldu”².

Taquhi Albanlarda gözəl bir qız adıdır. Qədim ermənicə “l” səsinin “ğ” səsinə keçməsilə *Taluhi* kimi bərpa edilir. Lakin belə yazılış da təhrifə məruz qalmış formadır. Ad qədim türkcə *tala/dala* “ötkəm”, “məğrur”, “ürəkli” və ökə - “kiçik bacı” anlamını verən sözlərdən ibarətdir. Çox güman ki, ad *Talagə* və ya *Dalakə* kimi səslənmişdir. Skiflərdə Talestra qadın çarıça adı ilə müqayisə oluna bilər [55,183] “Taq” kök morfeminin “Qədim türk lüğəti”ndə bir başqa leksik mənasına da rast gəlirik: möhkəmləndirmək [55,186] Mahmud Kaşğarının lüğətində “Taq” oğuz dillərində “ilişdirmək”, “bərkitmək” kimi təqdim edilir³.

“Kitabi-Dədə Qorqud dastanı”nda Arşun oğlu təkür antroponimik modelindəki “təkür” sözündən danışan Ə.Dəmirçizadə İ.İ.Meşşaninova əsaslanaraq yazır: “Tekor”, “Allah-təala”, “baş Allah”, “Allahın əsli” mənasını ifadə edir.

¹Абуладзе И. К открытию алфавита кавказских албанцев. Изв. Ин-та Языка истории и материальной культуры Груз. Фан ССР, т. IV, вып. I Тбилиси, 1938, s.214

² Qeybullayev Q. Azərbaycan türklərinin təşəkkülü tarixindən, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı: 1994, s. 36

³ Mikayılova Ə.N. Onomastik vahidlərin üslubi imkanları (XIX əsrin ikinci yarısında nəsr əsərlərinin materialları əsasında linqvistik tədqiqat) “Memar nəşriyyatı poliqrafiya” Bakı: 2008, 68 s.

“Kitabi-“Dədə Qorqud” da isə bu söz sonuncu mənə ilə əlaqədar olaraq, “ölkə başçısı”, “şah”, “xan” və ya ümumən şərqdə qəbul edildiyi kimi, Zillullah (yəni Allahın kölgəsi) mənasında işlənmişdir”¹.

Mahmud Kaşğaridə Taquhi antroponimi *Takuk* yəni xoruz, toyuq (türkməncə, oğuzca) verilmişdir. Ühi/uhi morfemi isə yenə də quş onqonu ilə izah olunur və bayquş mənasındadır. M. Kaşğari yazır: “Türklərin çoxu *ügi* deyir. Doğrusu da budur. Çünki türk dilində *h* hərfi yoxdur”² Fikrimizcə, tarixdə Taquhi “U” səsinə çıxaran quş (bayquş) mənasında olmuş, sonradan tarixi inkişaf prosesində (ev quşu) toyuq mənasında işlənmişdir.

Xançik – “Qədim ermənicə yazılış forması olan bu ad Orxon-Yenisey türk abidələrindəki qonçuy “xanım”, “knyaz qadın”, “şahzadə qadın” və ermənicə əlavə olunmuş “-ik” şəkilçisindən ibarətdir. Q. Kazımovun fikrincə, bu sözün sonunda -ik yox kiçiltmə bildirən –cik şəkilçisi işlənmişdir³.

Aprasamin – Bu antroponimin tərkibinin türk mənşəli olması diqqəti cəlb edir. Q. Qeybullayevə görə, türkcə abra “xilaskar...” deməkdir⁴. Q. Kazımova görə isə “Ap/op -udmaq, apra/opra yırtmaq, dağıtmaq, məhv etmək” deməkdir⁵. Deməli, *abra* ilə *apra* sözünü uyğunlaşdırsaq udmaq, yırtmaq xilas etmək və xilaskar mənası alınır. Sözün digər hissəsini isə ərəb sözü olan “amin” sözü ilə müqayisə etmək olar.

Vardanuhi – Z. Bünyadov Əl-İbn Hövqəlin “Surət əl -ərz” əsərindən gətirdiyi bir sitatı nəzərinizə çatdırmaq istədik: “Var “bay” forması olub, varlı mənasında işlənib”⁶. “Dan” kəlməsi mənbələrdə “səhər şafəqi”, inrik sözü isə “axşam şafəqi” kimi açıqlanıb. Var/bar (maq) feili dil tarixi baxımından ən qədim türk feillərindəndir. Öz varlığını bir sıra törəmələrdə günümüzdə qədər mühafizə etmişdir. Deməli, antroponimin birinci komponenti “səhər şafəqinin var olması” kimi izah edilə bilər. Lakin antroponimin ətraflı izahı üçün “Kitabi-Dədə Qorqud dastanı”na müraciət edək. “Dondar” antroponimində *don/dan* formatına rast gəlirik. Ə. Tanrıverdiyevin fikrinə görə, “dan” morfeminin ilkin forması “ton” olmuş və o geyim anlamlıdır⁷. Qədim Türk lüğətində isə *tonan/ tonat* silahlandırıcı, geyindirən mənasında başa düşülə

¹ Eyvazova R.H. Azərbaycan Respublikasının ərazisindəki bir sıra etnonimlər. Azərbaycan onomastika problemləri VIII, Bakı: 2000 ADPU, s.150

² Kaşğari M. Divanü lüğət-it-türk. Tərcümə edən: Ramiz Əskər, Bakı: Ozan, 2006, II cild, s. 398

³ Kazımov Q. Azərbaycan dilinin tarixi. Bakı, Təhsil, 2003, s.381

⁴ Qeybullayev Q. Azərbaycan türklərinin təşəkkülü tarixindən, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı, 1994, s. 213

⁵ Kazımov Q. Azərbaycan dilinin tarixi. Bakı, Təhsil, 2003, s.329

⁶ Bünyadov Z. Azərbaycan tarixi VII-IX əsrlərdə. Bakı, Azərmaş, 1989, s.68

⁷ Tanrıverdiyev Ə.V. “Kitabi-Dədə Qorqud” şəxs adları. Bakı, Elm, 1999, s.75

bilər¹. Qeyd edək ki, bu leksemin tərkibində də “ton” - *don / dan* morfemi mövcuddur. Əgər *var* morfemini “varlı” mənasında qəbul etsək, onda antroponim “varlı, bahalı geyim” və ya “bahalı silah”, yaxud “mükəmməl silah” mənasındadır. Antroponimin sonuncu komponenti olan “uhi” şəkilçi morfemini öz dövrünə görə məhsuldar olan və qoşulan şəkilçi kimi də qəbul edə bilərik. Bu komponentə Taquhi antroponimində də rast gəlirik.

II fəslin ikinci yarımbaşlığı “**M. Kalankatuklunun “Alban tarixi” əsərində kişi adları**” adlanır.

Çabanku – Q.Qeybullayevə görə, Çabanku\Cavanko şəxs adının qədim ermənicə yazılışdır və türk - monqol dillərində *çaban, şaban, şeyban* və “knyazlar”, “şahzadələr” üçün titul bildirən “ku” sözlərindən ibarətdir². Farsca çoban və ərəbcə şaban sözləri ilə əlaqəsi yoxdur. *Çab* “Qədim türk lüğəti”ndə - “şan”, “şöhrət”, “məşhur” anlamında işlənib. Adın ikinci hissəsi olan *ban/bay* “Qədim türk lüğəti”ndə ilk növbədə “varlı”, “dövlətli” anlamında verilmişdir.

Cavanşir – Cavanşir antroponiminin tərkibində də *cav/çav/çağ* kökü “şan”, “şöhrət”, “məşhur” anlamındadır. - an şəkilçisinə gəldikdə cəmlik və ya mənsubiyyətlik bildirən morfemdir³. M.Seyidova görə “...şir/şirt/sir/yar - işıq mənasındadır”⁴. Deməli, Cavanşir “qorxmaz”, “igid”, “dövlətli”, “varlı”, “nurlu başçı”, “rəhbər”, “knyaz” deməkdir.

Andok –V əsrdə Sisakin hakiminin adı Andok ermənicəyə uyğun olaraq “u” səsinin “o” səsi ilə əvəzlənməsi nəticəsində belə yazılmışdır. Ad türkçə on (onq) – “həqiqi”, “düzgün”, “doğrucul”, “düzdanışan” sözündən və - duk, (-luq) şəkilçisindən ibarətdir. Onq hissəsi (sonra nq qovuşuq səsinin n səsinə keçməsi ilə) - qismət, tale, nəсіб, xoşbəxtlik payı kimi də izah oluna bilər⁵. Deməli, düzdanışan, həqiqəti söyləyən mənasında başa düşülür.

Dəvdək - İndiyədək Davtak şəxs adı aydınlaşdırılmayıb. Fikrimizcə, bu ad türk mənşəlidir və türk dillərindəki “tay”, “day” (Azərbaycan dilində dayı - ananın qardaşı və tək Azərbaycan dilində - “dək”) sözlərindən ibarətdir. Türk dillərində tək (dək) sözü oxşarlıq, bənzərlik bildirir. Bu addakı “y” səsinin “v” kimi yazılması aydın deyil⁶. “Dək” morfemindən fərqli olaraq “dəv” morfeminin izahı bir az mübahisə yaradır. Əgər Q.Qeybullayevin irəli sürdüyü

¹ Древнетюркский словарь, Изд. “Наука” Ленинградское отделение, 1969, s.574

² Qeybullayev Q. Azərbaycan türklərinin təşəkkülü tarixindən. Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı, 1994, s.83

³ Древнетюркский словарь, Изд. “Наука” Ленинградское отделение, 1969, s.142

⁴ Seyidov M. Azərbaycan xalqının soykökünü düşünərkən. Bakı, Yazıçı, 1989, s.297

⁵ Qeybullayev Q. Azərbaycan türklərinin təşəkkülü tarixindən. Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı, 1994, s.166

⁶ Qeybullayev Q. Qədim türklər və Ermənistan. Bakı, Azərənəşr, 1992, s.50

müddəyə əsaslanaraq, sözü dəvə “tək” kimi də anlamaq olar. Belə ki türk dillərində tələffüzdə son səsin düşməsi tez-tez müşahidə olunan hadisələrdəndir. Ola bilsin ki, bu söz də eyni hadisənin nəticəsində formalaşmışdır.

Abikaz – Bu ad türk sözü olan *obuqaz* “kiçik qardaş” mənası ilə çox bağlıdır. Maraqlıdır ki, “Kitabi-Dədə Qorqud”da da Kan-Abikaz antropinimi vardır.

Asparokos– (Albaniyada feodal adı, V əsr) adının sonundakı “os” şəkilçisi erməni dilinə yunanlardan keçmiş adlıq hal şəkilçisidir. Asprak və Asparux türk adının ermənicə yazılışdır. Asparux (Bolqar hökumdarları Asparux, VII əsr) “aspar” və “uk” hissələrindən ibarətdir; aspar titullu bildiren sözdür - qədim türklərdə İşbari xan; uk-oğul, varis deməkdir¹.

Z.Budaqova və T.Hacıyevin “Azərbaycan dili kitabı”nda diqqəti cəlb edən bir məqama rast gəlirik: “Asparoq / İşparoq- II əsrdə sarmat sərkarədlərinin adı, etnik mənşəyinə görə skif sayılır². N.A.Baskakova görə, söz bu hissələrdən ibarətdir: eş/es (dost, yoldaş)+börü (canavar) və yəqin ki,+oq³. Yəni adın birinci komponenti “dost” və “yoldaş” sözlərindən, ikinci komponenti isə “canavar” sözündən ibarətdir. Lakin burada canavar – “vəhşi heyvan” mənasında deyil, igid türkləri təmsil edən “boz qurd” mənasında verilmişdir. Deməli, Asparokstürk mənşəli addır və mənası möhkəm dayaq kimi olan dost, doğma oğul və Türkün mifik rəmzi olan boz qurd kimi ağıllı, cəsarətli deməkdir.

Qazan – Bu sözü feil kimi götürdükdə qazanmaq anlamını vermiş olur. Lakin “Qədim türk lüğəti”ndə “qaza” tale, qismət anlamındadır. Sözü sonundakı “n” ünsürünü şəkilçi kimi qəbul etsək, qədim türk dilində feillərə artırılan və ilk anlamda passivlik bildirən şəkilçidir (yəni sözə heç bir məna vermir)⁴. K.Bəşirov “Qazan” toponimini “ucalan”, “uca”, “yüksək” mənasında izah etmişdir⁵. Bu fikrə münasibət bildirən Ə.Tanıverdiyev yazır: “Kitabi-Dədə Qorqud”dakı qəhrəmanlar içərisində daha çox Qazanın dilində şərəfli, şöhrətli anlamlı ad qazanmaq konstruksiyası da “Qazan” antroponiminin etimoloji izahına bir işıq sala bilər⁶.

Artik, Artuk, Aray, Ariya, Armayıl – “Ar” kök morfemi şumer

¹Kazimov Q. Azərbaycan dilinin tarixi. Bakı, Təhsil, 2003, s.383

²Hacıyev T. Budaqova Z. Azərbaycan dili. Bakı, Elm, 1992, s. 129

³Баскаков Н.А. Имена собственные гуннов, болгар, хазаров, сабилов и аваров в исторических источниках. - Советская тюркология, 1985, №4, s. 29

⁴Древнетюркский словарь. Ленинград, “Наука”, 1969, s.41

⁵Бəşirov K. “Ulaş oğlu Salur Qazan”. Azərbaycan Onomastikası problemləri, IV, Bakı, 1993, s. 74-76

⁶Tanıverdiyev Ə.V. “Kitabi- Dədə Qorqud” şəxs adları.Bakı, Elm, 1999, s. 236

dilində parıldamaq, işıq saçmaq deməkdir¹. Q.Qeybullayev isə bunları fərqləndirmir, *Artuk* sözünü Utu(k) “allahın qulu” mənasında *ara*, *ərə* “qul” və (Günəş allahı) sözlərinə, *Artik* sözünü *ər* – “kişi”, “igid” və tin(q) “möhkəm”, “qüvvətli” sözlərinə ayırmışdır². “Bizə görə *Artik* və *Artuk* eyni sözlərdir. Bəlkə də bu sözlərin tərkibindəki *art* – “artırmaq” feili, -uk/ik ad düzəldən şəkildir³. Başqa bir izaha görə isə “Art” morfeminin I mənası kürək, II mənası dağın başı, III mənası isə böyümək, artmaq, güclənmək deməkdir. “Qədim türk lüğəti”ndə *Arti*, *Artiq* və *Artuk* sözləri “çox”, “bol”, “güclü” mənasını verən xüsusi adlar kimi verilmişdir⁴. *Artuk* antroponimi (XI əsr) Soltan Məlik şahın dövründə bir səlcuq əmirinin adı olmuşdur⁵. Qeyd edək ki, türk dillərində *tak/tik/tuk* kəlmələri “tək”, “kimi” anlamını verir. *Ar* morfemi isə Suvar-bolqar dilində kişi mənasındadır. Başqırd və tatar dilində *-ir* kişi mənasındadır.

Arbak - Q.Qeybullayev bu antroponimi *ərə/ara* “qul”, *ba* “bağışlamaq” və *ku* “qismət”, “pay” sözlərinə ayırmış, teofor ad kimi izah etmişdir (yəni, məbəd təsərrüfatında işləyən qul)⁶. Başqa sözlə desək, qula bağışlanan qismət, pay deməkdir.

Matuşaq - Türkcə *matı/batı* “igid”, “qüvvətli”, “mətin” mənalarında olub, Hun imperiyasının əsasını qoymuş Metenini adı ilə eynidir⁷. *Matu* morfemi də *mate/matı/batı* morfemləri ilə eyni səciyyəlidir. *Şaq* kəlməsinə gəldikdə “Qədim türk lüğəti”ndə *şaq/şaq* sözünün “düşünmək”, “fikirləşmək” mənasındadır. *Saq/şaq* həm də “diqqətli”, “ehtiyatlı” mənasındadır⁸. “Saq” adı VII əsrin ortalarına aid Asur, Mixi yazılarında, sonra isə VI əsrin sonunda Bisutun kitabəsində çəkilmişdir. Saklar qədim kasların nəsiləridir. Bir çox toponim və etnonimlərin tərkibində *sak* morfeminə rast gəlirik. *Sak/çak* “ayıq”, “sayıq”, “ehtiyatlı” mənasında dərk edilir⁹.

Dalak – Q.Kazımova görə, *Dalak/Danaku* (e.ə. 713) sözünün türk dillərində “dan” sözündən olduğu və düzən mənasında işləndiyi vaxtilə

¹ Kaşğari Mahmud. Divanü lüğəti-it-türk. Təcümə edən: Ramiz Əskər, Bakı, Ozan, 2006, II cild, s. 134

² Qeybullayev Q. Azərbaycan türklərinin təşəkkülü tarixindən. Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı, 1994, s.90

³ Qeybullayev Q. Qarabağ etnik və siyasi tarixinə dair. Bakı, Elm, 1990, s.60

⁴ Древнетюркский словарь. Ленинград, “Наука”, 1969, s.55-57

⁵ Гейбуллаев Г.К. Етногенезу Азербайджанцев (историко-этнографическое исследование), т.1. Баку, Элм,1991, s.269

⁶ Qeybullayev Q. Azərbaycan türklərinin təşəkkülü tarixindən. Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı, 1994, s.189

⁷ Kazımov Q. Azərbaycan dilinin tarixi. Bakı, Təhsil, 2003, s.382

⁸ Древнетюркский словарь. Ленинград, “Наука”, 1969, s.485

⁹ Kazımov Q. Azərbaycan dilinin tarixi. Bakı, Təhsil, 2003, s.331-332

V.V.Radlov tərəfindən qeyd olunmuşdur. VI əsrdə Cənubi Azərbaycanda *Danak* çölü qeydə alınmışdır. Lakin “dan” sözü sonda sağır nun ilə səslənmədə “gurultu”, “ıldırımın əks sədası” mənasındadır¹. Mənbədə bu söz antroponim kimi verildiyinə görə, biz bu fikirlə razıyıq.

Bakur –“Alban tarixi” əsərində Kalankatuk qəbiləsinin başçısı kimi verilmişdir. Albaniya xristian ruhanisinin adı (V əsr) türkcə *bak/bəy* “tayfa başçısı”, “knyaz” və *ur*“varis”, “oğlan uşağı” sözlərindəndir. Lakin türk dillərində *bakur* – “böyük”, “ulu”sözü də vardır². Eranın III əsərində şimaldan Gürcüstana gəlmiş türk mənşəli çinli tayfasının başçısı olmuşdur. Alban kilsəsinin sonuncu katalikosunun adı da Nerses Bakur idi.

Dissertasiyanın III fəslə “**Musa Kalankatuklunun “Alban tarixi” əsərində onomastik vahidlər**” adlanır. Fəsil beş yarımbaşlıqdan ibarətdir.

III fəslin birinci yarımbaşlığı “**M.Kalankatuklunun “Alban tarixi” əsərində qədim türk mənşəli toponimlər, yaxud da məşhur yer adları**” adlanır.

Qədim və məşhur yer adlarından olan Albaniya, Arran, Ağvan kimi adların etimoloji təhlilində və onların müqayisəli şəkildə öyrənilməsində bir çox alimlərin xüsusi xidməti olmuşdur.

Albaniya adının yunan-latin forması sayan V.F.Minorski bu toponimin erməni Aquanq formasına uyğunlaşmasını qeyd edir³. Bu iddiaya görkəmli Azərbaycan tarixçisi A.Bakıxanovun “Gülüstani-İrəm” əsərində Alban adını latin sözü olan *Albi* sözündən, yəni *ağlar*, *azad* mənasında deyildiyi kimi qeyd edir. Bundan əlavə, o, Quba rayonu ərazisindəki Alpan kəndinin adını “Alban” sözü ilə eyni köklü hesab etmişdir⁴.A.Bakıxanovun bu fikrinə istinad edərək K.V.Trever yazır ki, “Alplər” kelt sözü olub *alp*, *alp*-dağ, yüksək sözündən əmələ gəlib.

Nəzərə almaq lazımdır ki, Azərbaycanın müxtəlif rayonlarında *Alpout* /*Alpağut* adlı kəndlərə rast gəlmək olur. Bu adların kökündə “alp” sözü durur.

Ə.Dəmirçizadə “Alban” toponiminin etimoloji izahını verərkən “*al*” və “*ban*” sözlərinin hansı dilə aid olmasını demir, ancaq toponimin xaldeylər tərəfindən yarandığını qeyd edir⁵.

¹Еремян С. Т. Моисей Каланкайтукский о посольстве албанского князя Вараз-Трдата к хазарскому хакану Алп-Илитверу. Записки Института востоковедения, АН СССР, т. VII, 1939, s. 130-150

²Bakıxanov A.Gülüstani-İrəm. Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı, Bakı, 2000, s.144

³ Минорский В.Ф. История Ширвана и Дербанта. Москва. 1963, s.247

⁴Bakıxanov A.Gülüstani-İrəm. Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı, Bakı, 2000, s.104

⁵ Dəmirçizadə Ə. 50 söz, Bakı, Gənclik, 1986, s.25

Yuxarıda söylənənləri ümumiləşdirib belə bir nəticəyə gəlirik ki, “al” tərkibinə türkdilli xalqların dağ, yer adlarında rast gəlirik. Məsələn, Altay adının mənası *uca,yüksək, hündür* kimi dərk edilir. “ban” komponentinə biz “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında da rast gəlirik.

Son tədqiqatlar albanların türkdilli tayfa olduğunu üzə çıxardığı kimi, alban sözünün türk mənşəli olduğunu və *cəsur, igid* mənasını daşıyan **alp/alb** sözündən və **-an** cəm şəkilçisindən düzəldiyini göstərir. Bu fikri təsdiq edən bir də odur ki, **alban** sözü həqiqətən *al-ban* şəklində düzəlmiş olsa və ikinci komponent yer, ölkə mənasında **ban, van** sözündən ibarət olsa idi alban sözünə “-iya” şəkilçisi artırılmazdı¹.

Şavarşan –Toponim *şavar+şan* morfemlərindən ibarətdir. Toponimin ilk komponenti *Şavar* sözüdür. Mahmud Kaşğarının “Divani-lügət-iti türk” əsərində Şabran adında şəhərin olduğu qeyd edilir².

Pletnyovaya görə, “*Şavarşan* morfeminin tərkibində *savir* (tayfa adıdır) sözü aşkar görünür. Ərəb və Bizans mənbələri Azərbaycanda məskunlaşan xəzərləri *savirlər* adlandırırlar³. A.S.Sumbatzadə isə bir sıra mənbələrə əsaslanaraq qeyd etdiyimiz tayfanın çox müxtəlif adlarla – *sabir, sapir, savir, savar, savrid, əs-savardi, sevard, sabari, sabarit* adları ilə tarixdə iz qoyduğunu qeyd etmişdir⁴.

Şakaşen – İlk dəfə olaraq V əsr tarixçisi Favst Buzant tərəfindən 371-ci ilə aid hadisələrdə Albaniyaya aid Şakaşen əyalətindən bəhs olunur. Daha sonra onun adı “VII əsr erməni coğrafiyası”nda, “Alban tarixi”ndə çəkilir⁵. Q.Qeybullayevə görə, “Saka ölkəsi” və “Şakaşen” eyni mənalı addır. Çünki “şen” sözü məhz “yer” mənasındadır və özü də qədim türk mənşəlidir⁶.

Xalxal – Toponimin tarixi bizim eramın ilk yüzilliklərinə aid edilir. Bu haqda bəhs edən T.Hacıyev yazır ki, Qərb qrupu dialektlərimizdə saxlanan daldanacaq “koma”, “xırda yaşayış yeri” mənasında işlənən *xalxal* sözü eramızın əvvəllərində hunlar tərəfindən tikilən Xalxal şəhərinin adı ilə bağlıdır. “Xalxal” Kəngərli tayfalarına məxsus kənd adıdır. Xalxal sözü öncə etnonim olmuş, sonradan toponimə çevrilmişdir. Morfemin kökü erkən orta əsrlərə təsadüf edir. Məkan anamlı isimdir. Müasir dövrümüzdə başa düşülən *xal*

¹ Qeybullayev Q. Qarabağ etnik və siyasi tarixinə dair. Bakı, Elm, 1990, s.354; Гукасян В. Асланов В. Исследования по истории Азербайджанского языка до письменного периода. Баку, 1986, s. 76

² Kaşğari Mahmud. Divanü lügət-it-türk. Təcümə edən: Ramiz Əskər, Bakı, Ozan, 2006, II cild, s. 436

³ Плетнева С. А. Хазары, Москва, Издательство Наука, 1976 г. 106с.

⁴ Сумбатзаде А.С. Азербайджанцы - этногенез и формирование народа Баку, Элм, 1990, s.87

⁵ Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar, Bakı, Azərbaycan Universitetinin nəşriyyatı, 1989, s.14

⁶ Qeybullayev Q. Qarabağ etnik və siyasi tarixinə dair. Bakı, Elm, 1990, s. 177

sözü ilə semantik bağlılığı vardır.

Kaspiya –Ə.Dəmirçizadəyə görə “Azərilərin etnik tərkibində ən qədim zamanlarda iştirak etmiş olan tayfalardan biri də Qaspi tayfasıdır və kaspi adı bu tayfaya sonradan verilmişdir. Ə.Cavadovun fikrincə, Kaspi sözünün tərkibindəki *kas* morfemi “dağ” sözünün qədim fonovariant olan qar / qır / qur, qaz / qız / quz, qara / qıra / quza / qaya / qala leksemlərinə uyğundur¹. “Qafqaz sözünün tərkibində aşkar görünən *Kaz / qaz* və onun fonetik variantının qırğız, saqay, kolbay dillərində “yüksəklik”, “ucalıq” anlamları vardır.

Aquen / Aluen –Mənbədən məlum olur ki, bu məntəqə Alban çarlarının yay iqamətgahı olmuşdur. Aquen/Aluen toponimləri fonetik tərkibcə müxtəlif olsalar da, eyni mənə ifadə edirlər. “Bu yaşayış məntəqəsinin adı 478-ci ildə Alban kilsə məclisinin çağırılması ilə əlaqədar olaraq “Alban tarixi”ndə Aluen formasında çəkilir, erməni dilində o zaman “l” səsi olmadığına görə qala sözü xağa kimi verilmişdir². Bu fikir Aquen/Aluen toponimlərinin fonetik tərkibinə və onların yazılışına aydınlıq gətirir.

Balasakan - Balasakanın adı ilk dəfə III əsrdə çəkilir. Tədqiqatçılar qeyd edirlər ki, bu toponim türkcə *pala, düzən, çöl* sözündən və *sak* etnonimindəndir. Mahmud Kaşğarının tərtib etdiyi xəritədən anlaşılır ki, türk hökmdarlarının oturduqları mərkəz Balasağun şəhəridir və bu dəyişdirilmiş adlardandır. “Türk dillərinin müqayisəli lüğəti”nə görə, Balasağun sözündəki *bal* morfemi “gil” mənasında qəbul edilməlidir. Q.Dörfer və N.N.Poppe monqol dilindəki leksik mənası “şəhər” olan *balaskasun/ balgasun/ balka-sun* sözləri ilə qədim türk dillərində *balaka (balk)* balıq sözləri arasında fonetik oxşarlığı qeyd etmişlər. Q.Dörferin bu sözün “gil” anlamlı olduğunu, daha dəqiq desək, “gil divar”, “gil divarla dövrələnmiş yer” anlamlı ifadənin tarixi inkişaf yolu keçərək “şəhər” mənasına çevrildiyini qeyd etmişdir³. Deməli, müxtəlif mənalı sözləri nəzərdən keçirərək belə qənaətə gəlirik ki, Balasağun “kiçik, gil divarla hasarlanmış şəhər” anlamını verən toponimdir.

Atropatena–E.ə. VIII-VII əsrlərə aid mixi yazılarda Andarpatkanu/Andarpatakan məskən adına təsadüf olunur. Azərbaycan sözü antik mənbələrində Atropotena, Aturpatakan, Suriya - Bizans mənbələrində Adorbiqan/ Adarbiqan, ərəb mənbələrində və şifahi nitqdə Adirbican/ Azirbican/ Adərbaycan/ Azərbaycan şəkillərində işlənmişdir. M.Kaşğarının “Divan”a əlavə etdiyi xəritədə bu ad Adzerbadkan formasında qeyd

¹ Cavadov Ə. İsimlərin semantikasi. Müasir Azərbaycan dilinin semasiologiyası, Bakı, 1985, s.69

² Qeybullayev Q. Qarabağ etnik və siyasi tarixinə dair.Bakı, Elm, 1990, s.145

³ Budaqov B.Ə. Türk uluslarının yer yaddaşı, Bakı, Elm, 1994, s.59

olunmuşdur¹. Y.Yusifova görə, Azərbaycan sözünün aşağıdakı kimi bərpa etmək mümkündür: Adirpatyan/ Adarpatyan/ Adirpatqan/ Adərpatqan/ Adirbayqan/ Adirbican/ Azirbican/ Adərbaycan/ Azərbaycan².

Bərdə -*Bərdə* toponimi haqqında elmi ədəbiyyatda çox maraqlı məlumatlarla rastlaşırıq. S.Pletnevaya görə, şəhər öz əsasını qədim türk dilində *bart* kökündən götürmüş “qab-qacaq”, “piyalə” deməkdir. Qədimdə burada qab-qacaq istehsal olunmuş³. Qədim türkmənşəli “bart” sözü haqqında Ə.Dəmirçizadə çox maraqlı və geniş izahat vermişdir. Lakin Bərdə sözü ilə “bart” sözünün əlaqəsi olduğu barədə heç bir söz deməmişdir. Bərdə toponimində sözün əsasını bar/bor kimi deyil, bard kimi götürmək daha məqsədə uyğun olar. T.Hacıyevə görə isə, “Bara-qədim toponimdir, ölkə adıdır. Fars sözündəki bar (aparmaq) sözü ilə əlaqələndirilir”⁴. Bərdə toponimi e.ə. Partav şəklində olmuşdur. Bu toponimi *bar-daq* kimi deyil, *Parta-v* kimi izah etmək məqsədə uyğundur. “Sözdə b/p keçidi erməni dilinə aiddir, Bərdə sözünü *Partav* yazdıqları kimi”⁵.-v şəkilçisinə gəldikdə isə söz sonunda diş-dodaq v səsinin işlənməsi, T.Hacıyevə görə oğuz - qıpçaq dil xüsusiyyətlərinə görə tez-tez rastlaşdığımız haldır⁶.

III fəslin ikinci yarımbaşlığı “**Musa Kalankatuklunun “Alban tarixi” əsərində oronimlər**” adlanır.

Qafqaz –Q.Qeybullayevin mülahizələrindən belə məlum olur ki, Qafqaz dağının adı müxtəlif dillərdə fonetik quruluşca bir-biri ilə uyğunlaşır: orta fars dilində (III əsr e.ə) - *Капкох*, yunan versiyasında (III əsr) *Qaz orous* (bax “*Kitabi-Dədə Qorqud*” oronim – “*Qazlıq*”), qədim erməni və gürcü dillərində *Капкох*, *Musa Kalankatukluda* (II kitab, II fəsil) *Qafqaz* və *Qavqas*⁷. Z.Bünyadov (IX-XIII əsr) ərəb müəllifi olan Əi –İdrisnin “*Nəzihət ul-maştaq fi ixtiraq əl afaq*” əsərində belə bir maraqlı təhlilə rast gəlib: *Qaf* morfemi *Qabk*

¹Kaşğari Mahmud. *Divanü lüğət-it-türk*. Təcümə edən: Ramiz Əskər, Bakı, Ozan, 2006, II cild, s.10; Бартольд В. В. Из прошлого тюрк. Пг.: типография П. Ф. Воишинской, 1917, s.390

²Yusifov Y. Kərimov S.K. *Toponimikanın əsasları*. Bakı, Maarif,1987, s.131

³Плетнева С. А. Хазар. Москва, Наука, 1976, s.18

⁴ Hacıyev T. *Azərbaycan dilində qeyri-oğuz elementləri// türk dilinin quruluşu və tarixi*, Bakı, ADU-nun nəşri, 1983, s.125-126

⁵ Kazımov Q. *Azərbaycan dilinin tarixi*. Bakı, Təhsil,2003, s. 381; Памятники армянской географии. Выпуск. 1. Пер., вступ. Статьи и Примечание К. С. Тер- Давтян, «Матендаран» Ин-т древ. Рукписей им. Маштоца при Совете Министров АРМ. ССР Ереван, Изд- во АН Арм (язык русский) ССР,1973, s. 183.

⁶ Hacıyev T. *Azərbaycan dilində qeyri-oğuz elementləri// türk dilinin quruluşu və tarixi*, Bakı, ADU-nun nəşri, 1983, s.49

⁷ Qeybullayev Q. *Azərbaycan türklərinin təşəkkülü tarixindən*. Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı, 1994, s.159

kimi qəbul edilir. Orta əsr şərq ədəbiyyatında dağın adı Qaf formasındadır. Bu oronim başqırd nağıllarında (“Altunduki batır”) Kaf tau, özbək variantında (“Koroğlu” eposunda) – “Kuy Qaf”, türkmən nağıllarında - Qay Qap və s. kimi işlənir¹. Belə hesab edirik ki, sözün tərkibində I komponent türk sözü olan kapu (q) “qapı” sözüdür. Sözün ikinci hecası olan qas komponentini isə etnonimlə bağlamaq olar. Qeyd edək ki, Qafqaz dağları ilə tarixdə həm Qaf dağı kimi, həm də Qazlıq dağı (-lıq mənsubiyyət şəkilçisidir) kimi tanınmışdır. Əsrlər keçdikcə *qaf* komponenti ilə *qaz* komponentinin birləşməsi nəticəsində Qafqaz sözü meydana çıxmışdır.

Tavr dağları –Q.Qeybullayevin belə bir maraqlı mülahizəsi diqqəti cəlb edir:“Tavarataq-İrəvan quberniyasının Şərur-Dərəlyaz qəzasında təpə adı”². Deməli, Tavar sözündə Tavr morfemi aydın görünür, burafə metateza hadisəsi baş vermişdir. Bir daha Q.Qeybullayevə müraciət edək: “...Türk dillərində tavor (qədim forması tabur) “arabalardan düzəldilmiş düşərgə, möhkəmləndirilmiş yer “deməkdir. Yenə orada:“Alban tarixçisi Musa Kalankatuklu Tverek/Tavurak etnonimini ermənicə yazılışı və Tavuraq tayfasını, IX əsr ərəb coğrafiyacı Bəlazuri isə Arranda Tabar toponimini qeyd edir³. Bir başqa mənbədə isə Herodota istinsad edərək verilmişdir: “Qara dənizin şimal çöllərində yaşayan skiflərin Tavr adlı tayfası olmuşdur⁴. Şimali Qafqazda xəzərlərdə bir şəhər Tavrıs adlanırdı⁵. Rusiyada Tavriya adında şəhər də vardır.

“M. Kalankatuklunun “Alban tarixi” əsərində hidronimlər” adlanan üçüncü yarımbaşlıqda mənbədə adı keçən bir neçə məşhur hidronim tədqiq olunmuşdur.

Mənbədə Azərbaycan ərazisi ilə bilavasitə bağlı olan hidronimlərdən biri **Xəzər** dənizidir. İ.İ.Şopen belə hesab edirdi ki, xəzərlər - möcüzəli Atlantidanın sakinləridirlər⁶. Əvvəlcə o, “Kaspi” sözünü Qaasp, yəni farsca “atların yeri” mənasını verən birləşmə kimi qəbul etmiş, sonra onu türkmən dilinə tərcümə etmiş “At-ili” mənasını almışdır. Bu isə artıq “Atlantida” sözünə yaxın bir sözdür. Fikrinə sübut olaraq İ.İ.Şopen Xəzər dənizində batmış şəhərləri misal gətirir.

¹ Bünyadov Z. Azərbaycan tarixi VII-IX əsrlərdə. Bakı, Azərənəşr, 1989, s.

² Qeybullayev Q. Azərbaycan türklərinin təşəkkülü tarixindən. Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı, 37

³ Yenə orada, s.85

⁴ Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar, Bakı, Azərbaycan Universitetinin nəşriyyatı, 1989, s. 90

⁵ Гейбуллаев Г.К. Етногенезу Азербайджанцев (историко- этнографическое исследование), т.1. Баку: ЭЛМ, 1991, s.85

⁶ Шопен И.И. Новые заметки на древней истории Кавказа и его обитателей. СПб, 1866, s.100

Ə.Dəmirçizadəyə görə, "...Əslində baxılsa, VII əsrin sonlarında məlum olan Xəzər adı ilə Qaspi adı arasında məzmun etibarilə və dil vahidlərinin nisbət dəyərində görə heç bir fərq yoxdur; çünki hər iki sözün birinci hissəsi qas/xaz şəklində ad bildirildiyi kimi, hər iki sözün ikinci hissəsi də cəm mənası bildirən pi/ar şəkilçilərindən ibarətdir. Bu adların hər ikisini də eyni əsldə və eyni məzmunlu olduğunu, eyni dənizin həm /Kaspi/, həm də /Xəzər/ adlanması ilə də izah etmək olar"¹. Q.Qeybullayev isə bu sözün izahını belə vermişdir: "...Xəzər sözü qədim türk dilində kas etnonimindən və "ər", "igid", "kişi" mənasını verən qədim türk şəkilçilərindən ibarətdir². Deməli, bu günə qədər bütün tədqiqatçıların son nəticəsi budur ki, "xəzər" hidronimi tayfa adı ilə bağlıdır. Kas/xəz tayfanın adı, ar/ər isə "igid", yəni "igid kaslar" deməkdir.

Kür-Antik yunan tarixçilərindən olan Strabon qədim Albaniya haqqında məlumatverərkən XI kitabın III bölməsində Kir (Kür) çayından bəhs edib və onun əvvəllər Kor adlandığını yazmışdır. Q.Qeybullayev isə bu sözün izahını belə vermişdir: "Orta qədim türk dilində "kür" sözü "igid" deməkdir"³. A.Axundov Kür sözünün etimologiyasını udin dilində "kur", "çökəklik", "su anbarı", "quyu" sözü ilə izah etmişdi⁴. K.H.Əliyev isə bu adı qırğız dilində kur "çay" sözü ilə bağlamışdır. Lakin E.Sevortyan türk dillərinin materialları əsasında kür sözünü "bol" (sulu) "qüvvətli", "sürətli", "sarsılmaz", "məğrur" mənasında olduğunu göstərmişdir⁵.

Göyçə gölü –Tarixşünaslıqda belə fikirlər var ki, gölün Göyçə adlanması XII-XIII əsrlər aid edilə bilər. Əgər mənbənin yazılma tarixini nəzərə alsaq, deməli, əsər yazılan vaxt artıq göl bu adla tanınırmış. Elə bu faktın özü türklərin və azərbaycanlıların tarixini öyrənmək üçün əsrin təqdiminə nə qədər vacib olduğunu bir daha sübut edir. Məsələn, Q.Qeybullayev bu sözün izahını "Kitabi-Dədə Qorqud" eposuna istinad edərək "Gökçə tenqiz" kimi verir⁶.

Araz –Araz hidroniminin mənşəyi haqqında tədqiqatçıların da baxışları müxtəlifdir. Xalq etimologiyasına görə, çayın ilk adı Bulqarçay olub və Araz adlı bir şəxsin şərəfinə belə adlandırılıb. Plutarxın fikrinə görə, çayın

¹ Cəlilov F. Azərbaycan morfonologiyası öçerklər. Bakı,1985, s.30

² Qeybullayev Q. Azərbaycan türklərinin təşəkkülü tarixindən. Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı, 1994, s.138

³ Yenə orada, s.136

⁴ Axundov A. Torpağın köksündə tarixin izləri. Bakı, Gənclik,1983, s.125

⁵ Мровели Леонти. Жизнь Картлийских Царей. Москва, «Наука», 1979, s.188

⁶ Qeybullayev Q. Azərbaycan türklərinin təşəkkülü tarixindən. Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı, 1994, s.110

adı onun ətrafında bitən Araz bitkisinin adı ilə bağlı yaranıb¹. “Ağvan tarixi”nə görə, vaxtilə çayın adı Atrapatakan imiş. İran tarixçisi Yakut əl-Həməvi çayın adının Ar-ras olduğunu və Azərbaycan ərazisindən axdığını², fransız səyyahı V.Rubruk, Hollandiya dənizçisi Yan Streys bu çayın adının Araks olduğunu, farsların onu Aras adlandırdıqlarını, şotlandiyalı səyyah Bel çayın əvvəlki adının Arras olduğunu və Kür ilə birləşib Xəzər dənizinə töküldüyünü qeyd edirlər³. Yevstatin fikrinə görə, çayın adı qədim yunan dilində “qazıra” mənalı feillə bağlıdır. Araz qədim yunan dilindəki arasso – “guruldayıram”, ərən dilindəki ruz– “qaçmaq” sözləri ilə bağlayanlar da olmuşdur. V.A.Nikonovun, habelə R.Yüzbaşovun ehtimalına görə, Araz sözü Asiya ölkələrində mövcud olan “çay”, “su” mənalı ümumi isimlə bağlıdır⁴. A.Axundovun fikrinə görə isə bu söz qədim əfsanələrdə xatırlanan “Ras” toponimi ilə bağlıdır və Aras toponimi antroponim mənşəlidir⁵. M.Seyidov Araz sözünün mənşəyini Saq tayfaları ilə bağlayır⁶. N.Əskərov isə Araz hidroniminin etnonim səciyyəli olub “az/as tayfalarına məxsus su” anlamı yaratdığını qeyd etmişlər⁷. Araz hidroniminin mənşəyi haqqında Q.Məşədiyev də geniş məlumat vermişdir. O, bu haqda mövcud fikirləri qruplaşdırıb təhlil edir, bəzi müəlliflərlə polemikaya girərək belə nəticəyə gəlir ki, Araz sözü türk mənşəli olub su mənası bildirir⁸. B.Budaqov və Q.Qeybullayev “Ermənistanda Azərbaycan mənşəli toponimlərin izahlı lüğəti” kitabında Araz hidroniminə belə bir aydınlıq gətirmişdir: “Araz çayının adını ilk dəfə e.ə. VI əsr müəllifi Hekatey çəkir. Urartu mənbələrində onun adı Muna kimidir ki, bu ad Altay dillərində *mu* “su” deməkdir⁹. Bütün bu araşdırmalarda tədqiqatçıların Araz hidronimini əsasən “ar” və “az” tərkib hissələrinə ayırdıqlarının şahidi olur. “Qədim türk lüğəti”ndə “az” komponenti qədim tayfa adı kimi qeyd edilir. “Ar”, “ər” komponenti isə bu gün türk dillərində “kişi”, “igid” mənalarında işlədilir. Bir faktı da qeyd edək ki, Azərbaycan toponimində də “Az və ər” komponentləri eyni cür

¹ Hacıyev T. Vəliyev K.H. Azərbaycan dili tarixi, oçerklər və materiallar. Bakı, “Maarif”, 1983, s. 78

² Якут-ал-Хамави. Му'джем ал-Булдан. (Сведения об Азербайджане). Хамдаллах Казвини. Нузхат-ал-кулуб. (Материалы по Азербайджану). Баку, Элм, 1983, s. 25

³ Yüzbaşov R. Azərbaycan coğrafiya terminləri (tədqiqlər). Bakı, Elm, 1966, s. 26

⁴ Yənə orada, s. 28;

⁵ Axundov A. Torpağın köksündə tarixin izləri. Bakı, Gənclik, 1983, s. 65

⁶ Seyidov M. Azərbaycan xalqının soykökünü düşünərkən. Bakı, Yazıçı, 1989, s. 47

⁷ Əsgərov N. Areal türk onomastik vahidlərinin linqvistik xüsusiyyətləri. Bakı, Elm, 2005, s.10-12

⁸ Məşədiyev Q. “Qafqaz ərazi və tayfalarının təsviri materialları məcmuəsi”ndə qeydə alınmış Azərbaycan / türk mənşəli toponimlərin tarixi- müqayisəli təhlili. Bakı, 1991, s. 176

⁹ Budaqov B.Ə., Qeybullayev Q.Ə. Ermənistanda Azərbaycan mənşəli toponimlərin izahlı lüğəti. “Oğuz eli” nəşriyyatı, Bakı, 1998, s. 190

izah edilir. Bütün bunları nəzərə alsaq, əminliklə deyə bilərik ki, “Araz” etnonim xarakterli hidronimdir.

Tərtər –Əhməd bəy Cəfərqulu bəy oğlunun 1906 -cı ildə Tiflisdə “Qeyrət” mətbəəsində çap etdirdiyi “Asari-Əhməd bəy” əsərində yazmışdır ki, “tərtər”i şərq - türk tayfalarından biri kimi qəbul etmək lazımdır¹. T. Əhmədov isə qeyd edir ki, “Qədim rus əlyazmalarında cənubi rus düzənliklərinin sakinləri olan qırçaqların arasında tərtər etnonimindən əmələ gələn *tertrobçi* sözü, tərtər, oba və içi patrionomik şəkilçisindən ibarətdir”². B.Əhmədovda *tər* morfeminin izahını “sərin”, “tərli” kimi qeyd edir³. Müasir tədqiqatlar bizə deməyə əsas verir ki, Tərtər Azərbaycan ərazisində yaşamış ən qədim tayfalardan biridir və onu uzun illər yaşadan Tərtər çayıdır.

III fəslin dördüncü yarımbaşlığı “**M. Kalankatuklunun “Alban tarixi” əsərində ktematonimlər**” adlanır.

Mənbənin birinci və ikinci hissələri ktematonimlərlə çox zəngindir. Bu ktematonimlər haqqında məlumatları belə qruplaşdırmaq olar: 1) müxtəlif abidələrin tikintisi haqqında məlumatlar - buraya həmin abidələrlə bağlı tarixi hadisə və əfsanələr daxildir; 2) abidənin kim tərəfindən və necə tikilməsi haqqında məlumatlar: -abidələrin yerli və xarici ustalara tikdirilməsi, onların xarici görünüşündə, mahiyyətində, bəzədilməsində müəyyən izlər qoyur.

Qaq qalası - Ziya Bünyadovun fikrinə görə, Azərbaycan Respublikasının tərkibində müasir Qazax zonasında yerləşirdi⁴. Z.Bünyadovun verdiyi məlumata görə bu söz İran dillərində *qardaş, əmi, dayı* mənası verən *qaqa* sözü ilə müqayisə olunur⁵. Məsələn burasındadır ki, həmin misalları ifadə edən *qaqa/qağa* sözü xalis türk mənşəlidir. Türk dillərində bu söz həm də böyük qardaş mənalarında işlənir (müqayisə et: qaqauz - qaqa; oğuz - böyük oğuz). Ümumiyyətlə, böyüklük, ağsaqqallıq, rəhbərlik - sərkərdəlik anlayışlarını ifadə etmişdir. Türkdilli etnosların qədim dövrlərində məxsus titullandırma - ad vermə adətlərinə tamamilə uyğundur. Sonra isə söz həmin mənada əsasən valideyn anlayışları bildirməyə keçir⁶. Deməli, Kaku oykonimi öz mənşəyini türk dillərindən götürmüş xalis türk sözü olduğunu tarix boyu toponimlərin, antroponimlərin və ən nəhayət titullandırmanın tərkibində özünü göstərmişdir.

¹ Əhməd bəy Cavanşir. Qarabağ xanlığının tarixi (1747-ci ildən 1805-ci ilə qədər). Bakı, Azərb. SSR EA-nın nəşriyyatı, 1961, s. 46

² Əhmədov T.M. El-obamızın adları. Bakı, Gənclik, 1984, s.129

³ Əhmədov B. A. Azərbaycan dilinin qısa etimoloji lüğəti Bakı, Mütərcim, 1999, s.237

⁴ Bünyadov Z. Azərbaycan tarixi VII-IX əsrlərdə. Bakı, Azərənəşr, 1989, s.130

⁵ Yəni orada. s.130-131

⁶ Hacıyev T. Vəliyev K.H. Azərbaycan dili tarixi, oçerklər və materiallar. Bakı, “Maarif”, 1983, s. 130-131

“**M. Kalankatuklunun “Alban tarixi” əsərində etnonimlər**” adlanan beşinci yarımbaşlıqda Albaniyada yaşayan etnonimlərin etimologiyasından bəhs olunur.

Qarqarlar qədim türk mənşəli tayfalardan biridir. Hələ b.e. I əsrində Strabon qarqar tayfasının adını çəkmiş və onların Şimali Qafqazda yaşamlarını qeyd etmişdi ¹. Azərbaycan ərazisində qarqar toponimləri çoxdur. Qarqar/Karkar toponimi geniş işlənmə arealına malik olmuşdur. V əsrdə Qarqar dili üçün əlifba yaradılması haqqında məlumat da vardır.

Peçeneqlər –Q.Qeybullayev yazır: “İlk dəfə olaraq VII əsr Erməni coğrafiyasında və sonra “Alban tarixi”ndə Albaniyanın Arsax vilayətində Pazkank, yaxud Panskank adlı nahiyənin adı qeyd olunur. Erməni tarixçiləri (N.Adonts, S.T.Yeremyan və b) bu toponimi Parskank kimi oxumağı və onun yaranmasını pars (fars) etnonimi ilə bağlamağı təklif edirlər”². Sonra Q.Qeybullayev bu izahın yanlış olduğunu qeyd edir və Y.Yusifova istinad edərək əlavə edir ki, “Bu toponim Pazkank, Panskank türk mənşəli peçeneg etnoniminin qədim erməni fonetikasına uyğun yazılış formasıdır”. Tədqiqatçının fikrincə, Azərbaycan toponimlərinin tədqiq əsasında müəyyən etmişdir ki, peçeneqlər eramızın ilk əsrlərində Albaniyaya hunlarla birlikdə gəlmişdir. Bolqarlar və suvarlar kimi, peçeneqlər də hun tayfalarından olmuşlar.

Saklar - Sakların türkmənşəli olduqlarını müxtəlif türk xalqlarının tərkibində sam (saka, şaka) komponentli tayfaları mövcud olması da sübut edir. Hazırda qazaxlarda Şaqa, Şaktı (şak etnonimindən -it (-lı) şəkilçisindən), özbəklərdə Şakay və Şekey, qırğızlarda Same və Saka, türkmənlərdə Şaklar və Saklar (sak etnonimindən və ər – “kişi”, “igid”, “döyüşçü” sözündən) noqaylarda Şaukay, xakaslarda Sakay və Saqay, Altay türklərində Sakait (saka və cəm bildirən -it şəkilçisindən) və saqal (sak etnonimindən+el - tayfa sözündən) və s. tayfa adları mövcuddur. Bundan başqa, yakutların etnik adının Saxa olması məlumdur.

Oğuzlar - V.F. Minorski “quzlar”dan türk etnosu kimi bəhs edir ³. X.K.Baranovun “Ərəb - rus lüğətində” üz/ğüz sözünün qarşısında türklər (məmluklar) yazılmışdır. T.Hacıyev yazır: “Bir sıra müəlliflər haqlı olaraq işquz (aşkenaz) etnonimi ilə “Kitabi-Dədə Qorqud”dakı içoğuz arasında uy-

¹ Страбон. География в 17-ти книгах. Перевод статьи и комментарий А.Стратановского. М.: Изд-во Наука, 1964, s.509

² Еремян С. Т. Моисей Каланкайтукский о посольстве албанского князя Вараз-Трдата к хазарскому хакану Алп-Илитверу. Записки Института востоковедения, АН СССР, т. VII, 1939, s. 129-155

³ Минорский В.Ф. История Ширвана и Дербанта. Москва. 1963, s. 147

ğunluq görürlər (oğuz və quz/küz sözləri və deməli etnonimləri eynidir)”¹. Tədqiqatçı sonra qeyd edir ki, “..xəz-quz-qaz-kas eyni sözün fonetik silsiləsidir. Bu toponimlərin əsasında qədim türk etnonimi olan oğuz sözü dayanır. Şübhəsiz ki, qədim türk tayfalarının adları az, uz, quz, oğuz həm etnik varlıq, həm də leksik vahid kimi bir mənşədən çıxır”².

Dissertasiyanın “**Nəticə**” hissəsində əldə olunan elmi qənaətlər ümumiləşdirilmişdir:

1. Hələ XIX yüzilliyin ortalarından Kalankatuklu Musanın “Alban tarixi”nin nəşri və tərcüməsi ilə bağlı dair çoxsaylı tədqiqat, məqalə və mülahizələr çap olunmağa başlanmış və bu günə qədər davam etməkdədir. Lakin tənqidi mətnin olmaması tədqiqatlar zamanı bir sıra sualları cavabsız qoymuşdur. Onları cavablandırmaq üçün isə abidənin daha dərinədən öyrənilməsi vacibdir.

2. Azərbaycanın VII-IX əsrlərdəki durumuna dair Musa Kalankatuklu tərəfindən yazılmış “Alban tarixi” əsəri yeganə yerli mənbə sayıla bilər. Əsərdə VII əsrə aid hadisələr nəql edilir. Əsər üç hissədən ibarətdir. VII yüzillikdə Albaniya Bərdə yaxınlığında olan Kalankatuk kəndində doğulmuş Musa Kalankatuklu “Alban tarixi”nin yalnız birinci hissəsini yazmışdır.

3. Albanların dili hələ e.ə.III-IV əsrlərdə mövcud idi və bu qədim türk mənşəli xalqın əlifbası, yazısı, mədəniyyəti, incəsənəti, ədəbiyyatı var idi. Tərəddüd etmədən demək olar ki, b.e. XIII əsrinə qədər Azərbaycanda Alban dilində, yəni qədim türk dilində danışılırdı və deməli, əsər də qədim türk dilində yazılmışdır. Əsərdə rast gəldiyimiz türkiyəmlər bunu bir daha təsdiqləyir. Biz bu türkiyəmlərə daha çox antropnim, toponim və hidronimlərin tərkibində rast gəlirik.

4. M.Kalankatuklunun “Alban tarixi” kitabının onomastikası onun lüğət tərkibinin mühüm hissəsini təşkil edir. Azərbaycanda bir çox yer adlarının dəqiq, fonetik tərkibcə daha düzgün əks olunması baxımından, X əsrə aid edilən abidə böyük elmi əhəmiyyət kəsb edir.

5. Abidənin dilində rast gəldiyimiz xüsusi adlar yazılı ədəbi dilimizin ilkin inkişaf dövrünün toponimik və antropnimik səciyyəsi ilə müəyyən dərəcədə tanış olmağa imkan verir. Bu adların bir qismi dini adlar, bir qismi xarici adlar, böyük bir qismi isə türk mənşəli adlardır. Mənbədə antropnimlər şəxsin sinfi təbiəti, varlı və yoxsul zümrəyə mənsub olması, peşəsi, məşğuliyyəti və s. haqqında müəyyən informasiya verir.

¹ Hacıyev T. Azərbaycan dilində qeyri-oğuz elementləri// türk dilinin quruluşu və tarixi, Bakı, ADU-nun nəşri, 1983, s.24

² Hacıyev T. Azərbaycan dilində qeyri-oğuz elementləri// türk dilinin quruluşu və tarixi, Bakı, ADU-nun nəşri, 1983, s.32

6. Abidənin dilində işlənən hidronim, oronim, ktematonim və etnonimlərin böyük əksəriyyəti türkcədir və Azərbaycan türklərinin tarixi ilə sıx bağlıdır. Bu baxımdan, onların öyrənilməsinin həm tariximizin, həm də etnogenezisimizin tədqiq olunması üçün əhəmiyyətli rolu vardır.

Dissertasiya mövzusu ilə əlaqədar aşağıdakı tezis və məqalələr çap olunmuşdur:

1. Musa Kalankatuklunun “Alban tarixi” əsəri. Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi Bakı Slavyan Universiteti, Elm və Cəmiyyət, BSU, “Kitab aləmi” Bakı, 2004. s. 76
2. Kalankatuklu Musain “Albaniya tarixi” əsərinin tərcüməsi və nəşri tarixindən. Elmi Axtarışlar, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Folklor İnstitutu, Bakı, “Səda”, 2006, 264 s.
3. Kalankatuklu Musain “Albaniya tarixi” əsərində əlifba məsələləri. Elmi Axtarışlar, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Folklor İnstitutu, Bakı, “Nurlan”, 2008, 204 s.
4. Kalankatuklu Musain “Albaniya tarixi” əsərində əlifba məsələləri. Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri, BSU, Bakı, 2010/2, 35 s.
5. Tarixi mənbələrdə bəzi Azərbaycan toponimləri (Musa Kalankatuklunun “Albaniya tarixi” əsəri əsasında). Azərbaycanşünaslığın aktual problemləri (Ümummilli Lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 88-ci ildönümünə həsr olunmuş II Beynəlxalq elmi konfransın materialları II hissə), BSU, 4-7 may, 2011, Bakı-Gəncə, s.57
6. Azərbaycanla bağlı toponimlər qədim yazılı mənbələrdə. Azərbaycanşünaslığın aktual problemləri (Ümummilli Lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 90-cı ildönümünə həsr olunmuş IV Beynəlxalq elmi konfransın Materialları) AMEA-nın Humanitar və ictimai elmlər bölməsi, BSU, 1-4 may, 2013, Bakı, s. 356
7. Musa Kalankatuklunun “Albaniya tarixi” əsərindəki bəzi toponimlər. Azərbaycanşünaslığın aktual problemləri (Ümummilli Lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 91-ci ildönümünə həsr olunmuş V Beynəlxalq elmi konfransın Materialları), BSU, 05-07 may, 2014, Bakı.
8. M.Kalankatuklunun “Albaniya tarixi” əsərində “Alban” toponiminin etimoloji izahı. Elmi əsərlər № 3, Bakı Qızlar Universiteti, Bakı, 2015, s. 12-16
9. “Arran” toponiminin etimoloji təhlili. Simpoziumun materialları III Beynəlxalq Türk Dünyası araşdırmaları, cild I, 25-27 may, 2016, s. 248-252
11. Этимологический разбор топонимов Арран и Агван в трудах М.Каланкатуйского. Глобальный Научный Потенциал № 4. Санкт-Петербург 2017. 134 стр.

**Ономастическая лексика произведения Мусы
Каланкатуклу «История Албан»**

Диссертация состоит из введения, трех глав, заключения, словаря и списка использованной литературы.

Во введении обосновывается актуальность темы, даются цели и задачи, объект, источники диссертационной работы, отмечается ее научная новизна, теоретическая и практическая значимость, а также представленные к защите основные положения.

Первая глава называется «Произведение Мусы Каланкатуклу «История Албании» и лингвистический анализ использованных в нем топонимов». В этой главе дается подробная информация о переводе, издании и истории исследования произведения «История Албании», исследуются топонимы тюркского происхождения, использованные на языке первоисточника.

Во второй главе диссертации, названной «Антропонимы в произведении Мусы Каланкатуклу «История Албании», широко исследуются и женские, и мужские имена, дается этимологическое объяснение многих антропонимов.

Третья глава называется «Топонимы, оронимы, гидронимы, ктематонимы и этнонимы в произведении Мусы Каланкатуклу «История Албании». В этой главе исследуются оронимы, гидронимы и ктематонимы, появившиеся в основном в Албании и ее пределах. Также идет речь об этнонимах, которые упоминаются в первоисточнике.

В заключении диссертации обобщаются полученные научные выводы.

**Onomastic vocabulary of Musa Kalankatuklu's work
"History of Albania"**

The dissertation consists of introduction, three chapters, conclusion, dictionary and bibliography.

In the introduction, the author substantiates the relevance of the topic, gives the goals and objectives, the object, the sources of the dissertation, tells about its scientific novelty, its theoretical and practical significance, as well as the main statements presented for defense.

The first chapter is called "Musa Kalankatuklu's work "The History of Albania" and the linguistic analysis of the toponyms used in it". This chapter provides detailed information on the translation, publication and history of the study of the work "The History of Albania". Here the author explores the toponyms of Turkic origin, used in the language of the original source.

In the second chapter of the dissertation, entitled "Anthroponyms in Musa Kalankatuklu's work "The History of Albania", both women's and men's names are extensively researched, an etymological explanation of many anthroponyms is given.

The third chapter is called "The Oronyms, Hydronyms and Ketomonims in Musa Kalankatuklu's work "The History of Albania ". In this chapter, the author studies the oronyms, hydronyms and ketomonims, which appeared mainly in Albania and its borders. In addition, here she talks about ethnonyms, which are mentioned in the original source.

The conclusion of the dissertation summarizes the scientific conclusions.

Карз формат:60/84 16/1

Саз: 100

AMEA-нэн мэтбээсндэ зар олунмуродур.

На правах рукописи

ГЮЛЬБЕНИЗ ГАДЖИБАБА ГЫЗЫ МЕХТИЕВА

**ОНОМАСТИЧЕСКАЯ ЛЕКСИКА ПРОИЗВЕДЕНИЯ
МУСЫ КАЛАНКАТУКЛУ «ИСТОРИЯ АЛБАНИИ»**

5706.01 - Азербайджанский язык

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

**диссертации на соискание ученой степени
доктора философии по филологии**

БАКУ – 2017